

A tizenkilencedik század legtipikusabb szelleme röppent el, a tudományos kritika egyik legnagyobb nevű tudósa hunyta örök álmra szemeit Renan Ernőben ez év október hó 2-án, reggel 6 órakor, 69 éves korában. Alig ismerünk elmét, kibén a bonczoló, elemző erő, a szó, a gondolat oly bátorságával párosulva jegezedett volna tudományos hypothesisse, mint a «Jézus élete» hírneves szerzőjében. Kiemelni a dogmák és előítéletek ködéből egy mystikus kor alakjait és eseményeit; megvilágítani a történelem multját a gondolkodás és phantasia kettős fényénél; apró vonásokból elevenné tenni a hagyományok holt anyagát: ehhez nemcsak kritikai elme, hanem költői inspiráció is szükséges, s e kettő sohasem egyesült szerencsésebben egy alkotó, teremtő organismussá, mint ebben a nagy tudósban, ki kíméletlen bátorsággal tépte szét a legendák fátylát, hogy az igazság szövéténekével világítson be a dogmák rejtekeibe.

Tréguier, Franciaország Côtes du Nord departementjában, volt a hely, hol a keresztény hagyományok nagy bonczolója a napvilágot megpillantotta 1823. febr. 27-én. Lelke, benső hajlama a papi pályára vonzotta, s még a st. sulpice-i papnöveldeben léte alatt kezdett a zsidó, arab és chaldeai nyelvekben beható ismereteket szerezni. Mivel azonban temperamentumának heve, független, féket nem tűrő egyénisége

kevessé összhangzott a katolikus papi pálya kívánalmaival, tehát 23 éves korában lemondott a papi hivatásról s kizárólag tudományos buvárlatainak adta át magát, fáradságos lecke-adással tengetvén életét.

Hogy a seminariumban mennyire megnyerte a nagy-szorgalmú, tehetséges ifjú feljebbvalói tetszését, bizonyosága, hogy azon kevesek közé tartozott, kiket magasabb kiképez-tetésre szántak. Abból az időből, mikor a tonsurát megkapta, ezeket írja ő maga ifjúkori emlékeiben: «A pillanathan, mely-ben oltár elé lépek, borzasztó kételyek támadnak fel bennem. Az ember sohasem lehet oly biztos gondolatairól, hogy ennek vagy annak a rendszernek, melyet pillanatnyilag igaznak ösmer el, hívévé esküdjék». Lelki gyötrelmei között Dupan-loup érsekhez fordult. «Megvallom — írja — hogy sohasem találtam magasztosabb jellemre; benne igazi bölcslet és hatá-rozott szellemet ismertem meg. E pillanattól fogva erről bizo-nyos voltam. Nem álltunk vitatkozva egymással szemben. Csak kölcsönösen kifejtettük, én kételyeim természetét, ő azt az ítéletet, melyet arról alkotott magának. Rendkívül szigorú volt és kereken kijelentette, hogy itt nem egyszerű kísérté-sekről van szó hitem ellen, mint én neveztem, hanem a hit tökéletes elvesztéséről; hogy én az egyházon kívül állok: hogy én hazugság nélkül egy napig sem lehetnék pap. Sem éret-tünk, sem önmagáért — úgymond Dupanloup — nem hordoz-hatná tovább a papi palástot becsülettel.»

1848-ban mint 25 éves ifjú a Volney-díj nyertese lón Renan, «A zsidó nyelvek egyetemes története» című első művével. Következő évben a francia tudományos akadémia Olaszországba küldte irodalmi megbízatásban. Ez utazásnak gyümölcse egy cultur-történeti tanulmány volt «Averroes arab orvosról és bölcsről.» A szellemi kincsek, melyekkel onnan megtért, gondnélküli állást szereztek számára a nemzeti könyv-tárnál, mely állást azután 36 éven át tartott betöltve. Tудо-

mányos hírét 1856-ban annyira megállapítva látjuk már számos értekezése és kiadványa által, hogy a feliratok akadémiaja is tagjául választja, s négy évre rá tudományos küldetéssel bízta meg Syriába, az ottani romok és feliratok tanulmányozása végett.

Ez a küldetés volt Renan életének fordulópontja. Ez adta neki először az eszmét, hogy főművét, «Jézus életét» megírja, mely azután 1862-ben meg is jelent. Ritkán keltett tudományos mű akkora feltűnést, mint a tudós francia e műve, melyet nyomban minden művelt nyelvre lefordítottak, még chinaira is. Vonzó, átlátszó stylben írva, teljesen alkalmas volt arra, hogy rögtön lekösse a művelt körök figyelmét, habár a munka egész özönét hívta ki a czáfolatoknak, melyek különösen katolikus részről felettebb élesek voltak. A legélesebb az «Univers» szerkesztőjéé, Veuillot-é. Az a mód, a mint Renan értett hozzá, Strausz Dávid szárazabb kutatásait megvesztegető, közérthető formába öltöztetni: művét még sokkal veszélyesebbnek tüntette föl a betűhez ragaszkodó orthodox világ előtt, mint Strausz nehézkesebb, habár a jézusi legendát még kiméletlenebbül támadó és bonczoló fejtegetéseit. Még tíz évvel is a «Jézus élete» megjelenése után, IX. Pius öt egy egyenesen ellene intézett allocutiójában «európai istenkáromlónak» nevezte. S még 1878-ban is vonakodott Mac Mahon, a francia köztársaság akkori elnöke Renant a Bardoux közoktatásügyi minister előterjesztésére a becsületrend tisztjévé nevezni ki.

Más téren is éreztették Renannal a merész kezdeménye iránti idegenkedést. Mikor a «Collège de France»-ban, melynek tanára volt, újra fel akarta venni előadásait, az ultramontan tanuló ifjúság oly zajos demonstratióval fogadta a «zsidó nyelv professorát», hogy ez kénytelen volt tervéről lemondani. Mi több, a francia püspökök egész sora, Dupanloup orleansi püspökkel élükön, a pásztorlevelek mérges raját

bocsátotta ki a merész tudós ellen, a melylyel lehetlenné tették III. Napoleon kormányának őt megtartani állásán. Szó szerint kényszerítették Duruy-t, a kormány közoktatásügyi miniserét, hogy mozdítsa el kathedrájáról Renant. Hiába igyekeztek ez elmozdítást azzal leplezni, hogy Renant a császári könyvtárhoz hívták meg. Maga Renan tiltakozott az 1864. évi «Moniteur» június 11-iki számában közzétett kinevezés ellen, Szent Pállal büszkén vágva oda a minisernek: «*Sit tecum pecunia tua*» — s ehhez képest a kinevezési decretumot 1864-ben nyilvánosan ismét visszavonták s Renan Egyiptomba utazott. Csak 1870-ben, mely időig előadásait lakásán folytatta, az őt helyettesítő *Munk* tanár halála után nyerte vissza újra kathedráját Jules Simon ministertől a Collège de France és az Institut egyhangú ünnepélyes előterjesztésére.

Tanítványai, tanártársai rendkívüli lelkesedéssel fogadták Renant őt méltóan megillető helyére vissza s 1878. június 13-án a «negyven halhatatlan» is sietett őt magához emelni. Az «Academie de France» kupolás termében Renan a nagyhírű vegyész, Claude Bernard helyét foglalta el, de fölvatása csak a választását követő egy év mulva következett be és pedig kiválóan politikai okokból, mivel székfoglalója tárgyául egy Németország ellen irányuló előadást választott, a mely Németországban erős visszatetszést keltett. Ezt a lépését azonban fényesen tette jóvá Renan, mikor a franczia-német háború küszöbén, a német-gyűlölet tetőpontján egyedül ő volt az, a ki Strauszhoz azon egyszerűségében is oly meghatározó és nemes hangú levelét írta, mely politikai és emberbaráti idealismusának soha el nem évülő emléke.

Renan főműve, «Jézus élete» csak első kötete volt egy nagy munkának, melyet Renan «A kereszténység eredetéről» szándékozott megírni. A többi kötetek következőket tárgyazták: «Az apostolok», «Szent Pál és küldetése», az «Anti-

christus», «Az evangéliumok», «A keresztény egyház» és végül «Marc Aurél és az ó-világ enyészete». Mindezen műveknek, valamint az 1887-ben megjelent «Izrael népe történeté»-nek főtulajdonsága a ragyogó styl, a rendkívül világos és tetszetős előadás, valamint a tudományos kutatások eredményeinek teljes ismerete.

A vizsgálódásnak az az új fordulata azonban, mely Renan «Jézus életét» létrehozta, voltaképen Németországból vette kiindulását. Németország protestáns férfiai, Reimarustól s Lessingtől Feuerbachig és Strausz Dávidig, egész sorát mutatták fel már azoknak, kik a kritika és felvilágosodás fáklyájával világítottak bele a dogmatikai felfogás sötétjébe. Ellenben a katolikus nemzeteknél, az istentagadóknak tekintett francia encyclopaedistákon kívül, kik közül Voltaire áll a biblia és a kereszténység kritikai bonczolásában legelől, hiányzott még egy olyan mű, mely, mint Strausz «Jézus élete», a történelem és a legenda gondos szétválasztásával tárgyalja a kereszténység eredetének kérdését.

Strausz «Jézus élete» 1835-ben jelent meg, s mint a lecsapó villám sujtott az orthodoxia hagyományaira, melylyel szemben félelmes fegyverekkel vette föl a rationalismus által abbanhagyott harczot. Egy új iskola támadt itt, mely a történeti kritika neve alatt a régi theologiai rendszer s maga a biblia ellen mért hatalmas támadást.

Wolf és Niebuhr figyelemreméltó kutatásai a görög és római régiségek terén már jelentékeny világosságot árasztottak e kor mystikus hagyományaira. Ugyane föladatra vállalkoztak Michaelis és mások a bibliával szemben. De Strausz egyenesen az új-szövetség ellen fordult és merészen mutatta ki, hogy azok a csodák, melyek úgy szólva Jézusnak egész életét alkotják, merő reflexei az egyház és az első század természetfölötti hitének.

A «Jézus életét» egész sora követte a tudományos munkáknak Strausz tollából, ezek közt «A régi és az új hit» (1872.), ugyanannyi symptomája a kereszténység és a valóságos eszmék ellen fölébredt szabad vizsgálódási szellemnek. Még komolyabb irányú kísérletek jöttek aztán: a tübingai iskola feje, Baur Keresztély az új-szövetség könyvei chronológiájának, történeti «milieu»-jének, jellegének és dogmatikai irányának tanulmányozására adta magát s kijelölte azok helyét időszámításunk első két százada irodalomtörténetének általános eszme-áramlatában. Minde tanulmányok közvetlen eredménye volt, hogy lassankint Jézus helyét Pál apostol foglalta el, mint a kereszténység igazi megalapítója, a kinek egyénisége híven volt megállapítható föltétlen hitelességünek bizonyult négy fő levele alapján. Jézus e nézet szerint minden valószínűséggel nem volt egyéb egy egyszerű zsidó rabbinál, kinek tanításai alig terjedtek túl kora zsinagógája korlátolt látókörén. Pálnak köszönhető, hogy a kereszténység egyetemesebb alakot öltött, nyíltan szakítva a judaizmussal, a templommal és a mózesi törvénnyel.

Baur nyomában, ki mindezen nézeteket tagadhatatlan tudományossággal, buzgósággal és hivatottsággal fejtette ki, a commentatoroknak és exegetáknak egész legiója sietett betömni a keresztény hagyományokon ejtett réseket, helyreállítani a kereszténység és Krisztus egyházának írott alapját s kimutatni az evangelium vallásos eszméinek felsőbbségét szent Pál levelei föltött, melyek amannak csak corollariumát képezhetik. Ámde a másik táborból sem hiányoztak, a kik Strausz következtetéseit tovább szőtték s nemcsak a kereszténység, hanem maga az isteneszme megtagadására jutottak. Feuerbach kimondta a merész szót: «homo homini Deus». Az ember nem emelkedhetik önmagán felül. A legfőbb lény az ember, s a theologia nem egyéb, mint anthropologia.

Még erősebben fejezte ki ugyanezt Max Stirner az egyetlen lény és tulajdonságairól írt könyvében. «Minden emberek közt — úgymond — legjobban ismerem magamat. Egész katechismusom én magam vagyok. Azt teszem, a mit akarok s a mi nekem tetszik. Lélek és erkölcs üres szavak, csak az anyag való és örökkétartó.» Végre Laas betetőzte a német positivizmus rendszerét «Idealizmus és positivizmus» című művében, philosophiája összes gyakorlati következtetéseit a nyers erő bismarcki cultusában állítva fel. Szerinte ugyanis «az ember ősjoga az egoizmus. A kötelesség nem egyéb, mint szabadságunknak a társadalmi rend által szükségessé tett megszorítása. Az erény csak modor és szokás, melynek czélja fokozni a társas együttlét kellemességeit.»

Ezek az eszmeáramlatok voltak azok, melyek közt Renan nagy conceptiója megszülemllett és alakot öltött. Renan jelentőségét azonban semmivel sem kisebbíti az, hogy első benyomásait a Strausztól kiindult vallásbölcseleti iránytól nyerte. Ő a német materializmus durvaságát kedélye finomságával nemesítette meg. Strausz kiméletlenül kivetkőztette a Jézus-hitet isteni jellegéből, de Renan emberileg megnemesítve adta nekünk vissza. Strausz a dogmákkal és legendákkal együtt az élet közvetlenségétől is megfosztotta a szentírást; Renan újra hangulatot lehelt belé, felruházva azt a természet eredetiségével, az idő és hely sajátos coloritjával.

De «Jézus életének» volt még egy előfutárja, a melyre ma már kevesen emlékeznek, bár döntő fordulatot képez Renan tudományos felfogásában. Ez az 1848-iki februáriusi események hatása alatt írt cikksorozata: «La liberté de penser» — az első támadó kritika hangja Renan tollából a kereszténység ellen. Ezek a cikkek még az ifjúkor nyersségével vannak irva s érezhető bennök is a német philosophia inspiratiója; a tisztelet leghagyományosabb tárgyai, a modern társadalom lételének valóságos alapjai vannak ezekben kiméletlenül.

támadva. De az ifjúkor első felbuzdulása csakhamar nyugodtabb szemlélődésnek engedett helyet, melynek világánál Renan méltányosabban és igazságosabban ítélte meg később a kereszténységet; csupán annak természetes és emberi eredetére vonatkozó nézeteit nem módosította később se, mert meg volt győződve, a mint azt «*Lettres à mes collègues*» című röpiratában ki is fejezte, hogy a zsidó nyelv tudósának joga van a vallástörténelem legmagasabb kérdéseit vonni vizsgálódásai körébe; s azokat a tudomány adatai alapján oldani meg.

Ezt az álláspontot jelzi már «*Averroes*»-ről írott tanulmányában, hol rámutat arra, hogy a XIX. század vizsgálódásának alapvonása éppen a dogmatikai módszernek a történeti módszerrel való helyettesítése. Mélyen és igazán látott ebben Renan; csupán abban volna veszély, ha ez a módszer általában a theologia és metaphysika kiküszöbölésére vezetne. De Renan azt nem is tagadja sehol, hogy létezik a tényeknek, az eszméknek és a hitnek egy magasabb világa, mely túlhaladja a történelmi bizonyítékok körét és mégis elvitázhatlan befolyást gyakorol az ember erkölcsi és értelmi fejlődésére. A természetfölöttinek, az érzékeket meghaladónak, az eszményinek ez az elismerése teljességgel nem is zárható ki Renan irodalmi és bölcséleti egyéniségéből, mint azt annyian helytelenül föltételezték.

Sőt éppen ez a szellemi irány vezette Renant a héber nyelv tanulmányára és a nyelvek őseredetének kutatására az összehasonlító philologia fonalán. Ebben a pontban a «*Liberté de penser*» című értekezésében fölmutatott eredményei különösen Németországon keltettek nagy feltűnést. Nem mintha az ifjú nyelvtudós valamely problémát fejtett volna itt meg megtámadhatlanúl, de legalább mindenestre rendkívüli elmével szedte szét azokat az elméleteket és hypothesiseket, melyek segélyével eddig azt megfejteni próbálták. A mit Bopp

oly nagy érdemmel kezdeményezett az indo-európai nyelvek nagy családjára nézve, ugyanazt Renan a semita-nyelveknél kísérlette meg. Bopp csak arra szorítkozott, hogy a főbb indo-európai nyelvek grammatikai rendszerének nyujtsa a táblázatát, holott Renan úgy gondolkozott, hogy a semita-nyelvek grammatikai rendszerének táblázatát meg kell, hogy előzze e nyelvek történetének kiderítése, azok alakulásának és kifejlődésének tanulmányozása.

Renan fényes prózája Sainte Beuve-re vall, kinek személyes vezetése és hatása alatt érlelődött nyelve arra a tökélyre, mely olvasóit elragadta. De meleg drámai élet buzog előadásában is, melynek közvetlensége lebilincsel. Mindaz, a mit figyelő szemei észleltek a szent helyen, melynek földjét egykor a Megváltó lábai taposták, Jeruzsálemben, a Jordán völgyében, a galileai tenger partjain, csodálatos életre serkenve elevenül meg könyveiben. Majdnem azt mondhatni, hogy egy új világot teremtett a legendák lerombolt világa helyébe, egy új hitet állított a ledöntött helyén, olyat, a mely a kereszténységnek nem csökönös tagadását jelenti, hanem inkább egy új, megfordított oldalát mutatja. Az az elegáns, finom eretnecség, mely az ő írószobájából kiáradt, rajta hagyta nyomát Páris salon-pogányjain, Gavroche-ain, a kik nem értették el a mester finom gúnyját, midőn az úgynevezett *renanismus* divatos elharapódzásán maga is megdöbbenve, szükségesnek látta megjegyezni, hogy: «keveseknek van joguk a kereszténységben nem hinni».

Egyháztörténeti műveiben azonban Renan nemcsak elvi ellenségei, de protestans theologusok részéről is nem egyszer talált oly hibáztatásra, hogy azok tudományos komolyság és szigorú kritika nélkül írvák s hogy a subjectív ömlengések és a phantastikus részletfestés bennök túlnyomók. Ez nemcsak az apostolok történetéről áll, hanem azon tárgyakról is, melyeket az ó-testamentomból kölcsönzött. De mint historiai

regények, ezek is mesterművek. Ott van például egy terjedelmes essay a királyság megalakulásáról a zsidóknál, Saul és Dávid királyokról. Habár az ó-szövetség illető könyveiben mindössze sem sok olvasható e két királyról, Renan felette ügyesen tudja a sovány tárgyat kinyújtani. Mindent mer kombinálni. Elbeszéli, hogyan esett, hogy a zsidók, szorítva szomszédaiktól, kényszerítve voltak szigorúbb kormányhatalmat állítani maguk fölébe, mely a számos csetepaték és határvillongások alkalmával mindjárt készen állhatott megvédésükre. Elmondja, hogy a királyság kezdetben csak a háború esetére számított katonai dictatura volt, míg ellenben békében a törzsek önkormányzata érintetlen maradt, később azonban ebből természetszerűleg élesebben accentuált monarchikus kormányforma fejlődött ki. Előadja, hogyan lépte át Dávid a törzs területe régi határait; hogyan imponált győzelmes seregével benn a hazában is, míg végre fiából, Salamonból igazi keleti kényúr lett, alattvalói felett alig valamennyire korlátolt hatalommal.

Ám ez még nem elég; Renan phantasiája még jobban belemélyed tárgyába s apróra leírja azt is, hogy mily élet folyt Saul udvaránál, a ki békében nem volt egyéb, mint egy nagy, hatalmas kényúr, leányainak szerelmi ügyeiről egész regényszerű epizódokat gondol ki s ezekbe szövi bele Dávid ifjúsága történetét. Csakhogy Renan művészi phantasiájának minden sikerül. Nem történeti hitelességű adatokat nyújt, de teljes és hű korrajzot ad, s ebben a módszerében ha Renant gáncsolni lehet, akkor a gáncsban oly író is kell, hogy osztozzék, mint pl. Taine, Bonaparte Napoleon történetéhez írt bevezetésében. Igaz, hogy Taine a maga részéről sokkal szigorúbban megvonja a határvonalat, a közt, a mi az ő hypothesis, s a mit mintényt ad elő. Sőt maga Michelet «Reformatió»-jában és «Renaissance»-ában már ugyanazon nyomokon jár, mint Renan; mindkét mű nem egyéb tárczaszerű cau-

serie-nél, de történeti háttérrel. Azonban Renanban több a szaktudós applomb-ja, s ezért «Jézus életét» az exact tudósok nem tartják egyébnek belletristikus alkotásnál; míg viszont a belletristák Renanban a történetirót és szaktudóst bámulják. Éppen ilyen kényelmetlen mesgyén halad a könyv dogmatikai tekintetben; az exegesis és dogmatika, a kritika és apologetika, a zsinatok és szent atyák minden theologiai fegyverzete daczára Renan műve a felekezetek sujtó íteletét nem kerülhette ki, és ennek daczára a szabad gondolkodók tetszését sem vívhatta ki teljesen, a kik bizonyos fél-pietismus érzésébe látják burkolva Renan könyvében a bibliai hagyományok támadását.

Legjobban elégít ki ép ezért Renan azoknál a tárgyaknál, melyek a hittan kérdésein egészen kívül esnek; ilyen például a zsidók fölötti ethnographiai tanulmánya. Itt az érvek hatalmas tárházával áll szembe Renan az antisemitismus által újabban különösen hangsúlyozott azon tétellel, mintha a mai zsidók tiszta és vegyületlen semita törzs lennének. Kimutatja, hogy a századok folyamán lassankint nagyon sok nyugati népelem szívódott fel a zsidóságba s annak ethnikai fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. Megjegyzendő, hogy ezt az a Renan állítja, a ki teljes életében a faji individualismus híve volt; a ki Párisban is mindig megőrizte bretagne-i jellegét, sőt két évvel ezelőtt egy bretagne-i földiei által rendezett ünnepi lakomán tartott alkalmi beszédében egyenesen kikelt a polgárosulás azon áramlata ellen, mely a vidék eredetiségét és önállóságát bizonyos egyforma, abstract párisi francziásságba szeretné oltani.

Daczára a nagy olvasókörnek, melyre Renan művei találtak, Renan legnagyobb hatása mégis Franciaországra és a román nemzetekre fog szorítókozni, azoknak eszményeit fejezi ki a szabad vizsgálódás s a hagyományok souverain megvetése terén. Nem úgy, mint Voltaire, ki minden nem-

zetre egyformán hatott s szellemi hatása egyetemlegesebb. Renan kiváltképen kelta-gall talentum és kiváltképen egy hanyatló század eszmekörének kifejezője; egyik lábával avult előítéletek száraz avarjában, a másikkal támadó igazságok napsütötte fokán, úgy áll ott a XIX. század végén a maga erkölcsi probabilitásával, mint Kant a XVIII. század végén az ő kategorikus imperativusával.

Az az egy azonban bizonyos, hogy Renan a szó leg-nemesebb értelmében költői lélek. Az ő alakító ereje nem elégedhetett meg egy oly Jézus-alakkal, a milyent Strausz és a német kritika mutattak. Ő Jézust központjává tette művének s vérrel, hússal ruházta fel. Finom érzése látta a mérhetlen távolságot közte és fenséges hőse közt, s költői phantasiája betöltötte azt az űrt, mely a XIX. század em-bere s művének örökkévaló tárgya közt lebegett. Igaza van Strausznak, hogy Renan művét «szent regénynek» nevezi, de e regény egyike a legmagasztosabbaknak, melyek valaha irattak.

Innen az, hogy ha Renan az egyház, éppen csábítóbb egyénisége miatt, bizonyos tekintetben veszedelmesebb ellen-félnek tartotta is Strausznál, de másfelől alkalmilag több rokonszevet is tanúsított iránta. Fényes bizonyítékai ennek azok a szavak, melyekkel a magas látkörű XIII. Leo pápa az egyház nagy ellenségének halála hírére fogadta. «Opportet etiam haereses esse» — eretnekségekre is szükség van — mondotta — arra czélozva, hogy Renannak elvitázhatlan érdeme volt még a katholicismus előtt is, hogy a katolikus theologiát fölírta szenderéből. Egy más jellemző anekdotát maga Renan említ 1884-ben összegyűjtve kiadott «Nouvelles études d'histoire religieuse» című művében. Mikor a «Journal des Debats»-ban Assisi szent Ferenczről írt tanulmányát közölte, melyben a szent embert Jézus után a legtökéletesebb kereszténynek nevezte, egy capucinus, ki a cikket olvasta,

így nyilatkozott Renanról egy magas állású hölgy előtt, kivel több ízben beszélt róla: «Jézusról nem úgy írt, a mint kellett volna, de szent Ferenczről jól beszélt, szent Ferencz meg fogja őt váltani».

És valóban nem kisebb egyéniség, mint XIII. Leo maga állította ki Renanról azt a bizonyítványt, hogy: «Nem a leggonoszabb fajtájú eretnek az, a kinek könyvéből a templom áhítatos látogatója ily igéket tanulhat: «Istennek igazi országát, a lélek országát, mely mindenkit királylyá és pappá tesz, azt az országot, mely mint a mustármag, fává növekedett, mely a világot beárnyékolja s melynek ágai között madarak fészkelnek — ezt értette Jézus, ezt akarta Jézus, ezt teremtette meg. A világbirodalom hamis, hideg, lelketlen eszméje mellett ő magának Isten valóságos községét képzelte, az igazi újjászületést, a hegyi prediciót, a gyöngék apoteosisát, az elnyomottnak, igaznak, ártatlannak felmagasztalását. Ezt a felmagasztalást ábrázolta ő, mint művész, oly vonásokban, melyek elmulthatatlanok».

Nem szabad tehát távolról sem frivol cynismusra magyaráznunk Renannál, ha azt az óhaját nyilvánítja egy helyt: vajha megérné, hogy az ájtatoskodók imakönyveik helyett az ő műveiből vinnének egy kis anthológiát a templomokba. «Utolsó becsvágyam — írta nyolcz évvel ezelőtt — ki lesz elégitve, ha remélhetem, hogy halálom után a templomba jutok egy parányi, tizennyolczadrét, maroquinba kötött kis könyv alakjában, melyet finom keztyűs kéz tart majd hosszú, keskeny ujjai közt (*tenu entre les longs doigts d'une main finement gantée*).»

Az a vallás pedig, melynek Renan papjává lenni áhítzik, semmi más, mint a szeretet, a tiszta humanismus, a szelid életörömek vallása, úgy a mint annyi melegséggel magyarázza művei egyikének előszavában. «Mindent számba véve, kevés helyzet van a létezés széles terén, e nagy vasgolyó

felületén, melyet Föld bolygónak nevezünk, a hol a «tartozik» és «követel» mérlege a boldogság némi feleslegével ne zárulna. És ez a világtörténelem oly korszakában, a melyben, ha isten autokrata volna, kormányzása után mérsékelten intelligens és kevésbé igazságos uralkodónak kellene hogy tekintessék. Mennyivel könnyebb lesz a lelki odaadás, a hódolat és dicséret, ha az ész jobban fog uralkodni a világban, ha a rossz gyökeresebben le lesz küzdve s a jó megerősül. Ha azon lények száma, kikre nézve az élet egy végzetes ajándék, majdnem semmivé törpül. Akkor a szomorú dogmák senkit sem fognak találni, a ki bennök higgyen. Az életöröm, melyet a szenvedés ma még oly sokszor semmivé tesz, mindenfelől elő fog törni. A nihilismus, melyet a keserűségnek századok erőszakosságai és visszaélései folytán fölhalmozott alapja tart fenn az ó-világ közepette, el fog tűnni, vagy nem fog több jogosultsággal birni. Ha a világ jobb lesz, ha Oroszországban meglegedés fog uralkodni, mint a hogy uralkodik jó pillanatokban Burgundiában és Normandiában: akkor a hősies ellenállás fölösleges lesz. Az ember nem lesz atheista kegyességből, felforgató igazságérzetből, bűnös a jó iránti szeretetből. A semminek legfanatikusabb apostolai az eszmény legjobb katonáivá lesznek. Vajha, mielőtt meghalánk, e szép napok hajnalodásának látnók ragyogását.»

Ime az ész és szabadság legmagasabb tökélyének hitvallása, úgy a mint azt Renan nagy mestere, Spinoza akarta az emberi gondolkodás és cselekvés legfőbb rugóivá emelni. Ezt a tant értette és érezte át Renan, lángelméje egész teljességével, a pantheismus tiszta ihletével, melynek dithyrambját alig zengte még nyelv ékeesebben, mint ő, a haagai bölcsész 200-ados emlékünnepeán, 1877. febr. 21-én. «A meddig lesz egy rostja az emberi szívnek, mely megrezdül mindennek hangjára, a mi igaz, jogos és becsületes; a meddig az ösztön-szerűleg tiszta lélek a szemérmét többre fogja becsülni az

életnél; a meddig lesznek barátjai az igaznak, hogy nyugal-
mukat feláldozzák a tudománynak; barátjai a jónak, hogy
magukat a könyörületesség áldásos és szent cselekedeteinek
szenteljék; női szívek, hogy a jót, szépet és tisztát szeres-
sék; művészek, hogy azt hangokban, színekben és lelkesült
szavakban visszaadják: addig élni fog bennünk isten...»
«Csak a mely nap a szív önzése, törpesége, a lélek kicsi-
nyessége, a tudomány iránti közöny, az emberi jogok meg-
vetése, a jónak és nemesnek feledése fogja elárasztani a
világot: csak azon a napon nem lesz többé isten az emberi-
ségben».

A dolgoknak ez a belülről való látása, mely Renan
előtt az istent mint az emberiségben öröktől fogva immanens
erőt tárta fel, előtte a nemzeteket is mélyebb szempontból
mutatja, mint csupa ethnographiai tényezők esetleges ala-
kulásait. Ebben a tudatban elszántan szállt szembe a nem-
zetiségi eszmék divatos túltengésével Európa mai államrend-
szerében, a nemzetközi jog azon reactionarius irányzatával,
mely a fajszenvedélyek felszításában az emberiség nagy kö-
zösségének ethnographiai elforgácsolására vezet, bizonyos tet-
szetős politikai empirismus jelszava alatt. Szépen fejezte ki
e gondolatot a Sorbonne-ban 1882-ben tartott egyik elő-
adása. «Mi egy nemzet? — úgymond. — A nemzet fogalma
szellemi fogalom, mely a történelem mély bonyodalmaiból
fejlik elő; egy szellemi család, nem pedig a talaj alakulásaitól
föltételezett csoportozat.» S hogy nemes ideálját a gyakor-
latban is alkalmazza, egy évre rá a fajgyűlölet ellensúlyo-
zására külön beszédben méltatta a zsidóság mint faj és
vallás érdemeit a mult művelődésében s hivatását a jövő
munkájában. A történelem megczáfolhatlan tanulságait látta
maga előtt arra nézve, hogy a keleti népek mély elmerülése
után a despotismus intézményeibe, az érzelem költészete, a
hit, a szabadság, a jog és szeretet csak azon két nagy nép-

faj fellépésével kezd a világban utat törni, mely az emberiséget voltaképp megalkotta. Ez az indo-európai és a semita népcsalád. Az indo-európai népek első vallásos eszméi még túlnyomólag naturalistikusok voltak. De mély és benső naturalismus volt ez, az embernek szeretetteljes hozzásimulása a természethez, a végtelenség érzelmével teljes csodaszép költészet — alapvonása annak, a mit a germán és kelta szellem, egy Göthe és Shakspeare később kifejezésre juttattak. A semita-faj — s itt Renan általában a semita nyelveket beszélő népeket érti — első teremtette meg az emberiség vallását. Messze túl a történelem határán, a romlott világ kicsapongásaitól tisztán maradt sátorában, a beduin patriarcha már előkészítette a világ vallását. Izrael törvénye teljesen erkölcsi és társadalmi jellegű volt, oly férfiak alkotása, kik a földi élet magas eszményétől eltelve, a legjobb módot vélték megtalálni ennek megvalósítására.

Ilyen keretbe illeszti a «Jézus élete» írója hősenek magasztos alakját. Jézus Renannal is az az egyszerű, kevés tudományos képzettséggel bíró, de erényekben tündöklő szegény rabbinus, a kinek Strausz festi. De mennyire meggyőzőleg okadatolja Renan ezt a felfogását, a történelmi kutatás adatainak mily óriási ismeretével, mily gondos egybevetésével és éles kritikájával támogatja merész hypothesisét. Kimutatja szavaiból, hogy Jézus a világot még mindig egymással harcban álló országokra oszlottnak hiszi, nincs tudomása a «pax romana»-ról s a századot bevezető új társadalmi rendről. Nincsenek világos fogalmai a római hatalomról, csak a Caesar nevet látszik ismerni. Idegen volt tőle az az új gondolkodási irány is, melyet a görögség teremtett meg, mely minden bölcselkedésnek alapját képezi, s melyet a modern tudás is hangosan elismert — a polytheismus elvetése, melynek az ó-kor naiv hite a világegyetem kormányzását tulajdonította. Már egy századdal ő előtte Lucretius

bámulatosan fejtette ki a természet általános rendjének változhatlanságát. A csodák tagadását, azt a gondolatot, hogy a világon minden állandó törvényekhez alkalmazkodik, melyekből ki van zárva a felsőbb lények személyes beavatkozása, ekkor már minden ország felsőbb intézeteiben tanították; Jézus azonban semmit sem tud róla. Kora politikai eseményeinek sem tulajdonított különös fontosságot, sőt valószínű, hogy nem is volt azok felől alaposabban tájékozva.

Bizonyos az is, hogy Jézus nem volt tisztán theologus, többé-kevésbé bevégezett rendszerrel bíró philosoph. A világ kormányzása nem speculativ problema, hogy a legjelentékenyebb bölcész lehetne arra is a legalkalmasabb, hogy meggyőzze az embereket arról, mit higynének. Ha a dolog így állna, akkor el lehetne fogadni, hogy az eszmélkedés teremti azokat a nagy erkölcsi és dogmatikai szabályokat, melyeket vallás név alatt foglalunk egybe. De ellenkezőleg van; Çakya Munit kivéve, a nagy vallásalapítók nem voltak metaphysikusok. Még a tiszta szemlélődésből létrejött buddhismus is csak politikai és erkölcsi okokból hódította meg fél Ázsiát. A semita vallások is oly kevésbé bölcselemiek, a mint csak lehet. Mózes és Mohamed nem voltak a speculatió, hanem a tett emberei. Uralkodtak az emberek fölött, mert földieiket, kortársaikat tette tudták serkenteni. Így Jézusban is a moralista volt az erősebb. Nem vitatkozott isten lénye felől, hanem önmagában érezte azt. A metaphysikai szörszálhasogatás, melybe a kereszténység a III-ik század kezdetével esett, nem az alapítótól ered, az már az egyházatyák későbbi szellemének nyoma.

Jézus előtt épp úgy, mint Çakya Muni, Plato, szent Pál, Assisi Ferencz, sőt helylyel-közzel szent Ágoston előtt is közönyösek voltak isten lételének physikai és metaphysikai bizonyítékai. Deisták vagy pantheisták voltak-e, a kérdés

egészen meddő; ők első sorban önmagukban érezték az isteni jelenvalóságot.

De a mi azért Jézust úgy a mohamedanizmustól, mint a zsidóságtól megkülönbözteti Renan szerint, az az ő istenhez való viszonyának gyöngéd és szeretetteljes felfogása, mely viszony nála ugyanaz, a mi a fiúé atyjához. Jézus istene nem az a rettenetes lény, a ki halálra sujt, ha neki úgy tetszik, kárhözatra vet, ha neki tetszik s üdvözít, ha tetszik. De nem az a részrehajló despota sem, a ki Izraelt tette választott népévé s a többiek fölött kedvez neki. Jézus istene az emberiség istene; érezzük őt, ha a halk hangra figyelünk, mely bennünk azt suttozja: atyánk!

És a mi még Jézust kortársaitól megkülönbözteti, az az ő tökéletes idealismusa is. «Jézus bizonyos tekintetben anarchista — írja Renan — mert nem volt fogalma államkormányzatról. A kormányzatban ő csak a visszaéléseket látja. Olyan homályosan beszél arról, mint a nép embere, ki nem ért a politikához. Minden tisztviselő ő előtte isten gyermekei természetes ellenségének látszik.»

Bármint legyen is, az emberi nagyság minden nemének egyetlen el nem múlt dicsősége az az alap, melyet a jövő nemzedékek számára leteszünk. Ámde Jézus az emberiség számára a vallás, az igaz, az absolut vallás alapjait tette le, épp úgy, mint Sokrates a bölcselkedését, mint Aristoteles a tudományét. Bármint változzanak is azért a hittan tételei, Jézus a vallás terén mindig a tiszta érzés megteremtője fog maradni — ez képezi örök dicsőségét s művének el nem múlt érdemét.

Ő mondta ki első azt a szót, melyen az örök vallás épül; ő alapította meg a tiszta istenimádást, nem kötve időhöz, sem térhez. Ha vannak más bolygóknak is észszel és erkölcsiséggel fölruházott lakói, úgy vallásuk nem különbözhetik attól, a melyet Jézus a Jakób kútjánál hirde-

tett. Az emberiség nem tudott kitartani mellette, mert az eszményt csak egy pillanatra vagyunk képesek elérni. Jézus szava villámsugár volt a sötét éjszakában; 18 évszázad kellett hozzá, míg az emberiség szemei hozzászokhattak. De a villámfény világos nappallá lesz, s miután a tévelygések minden tekervényeit befutotta, az emberiség vissza fog térni az igéhez, mint hite és reménye halhatatlan kifejezéséhez.

Körülbelől ezek a szavak azok, a melyekkel Renan «Jézus életéről» írt nagy tanulmányát befejezi, melyhez öt nagy gyűjtemény szolgáltatá számára a forrást: az evangéliumok s általában az új-szövetség, az ó-szövetség apokryph iratai, Enoch, Dániel könyve stb., Philo, Jézus kortársa művei, Josephus művei és végül a Talmud.

A könyv minden olvasója megilletődéssel fog emlékezni azon ajánló sorokra is, melyeket Renan nővére emlékének szentel, a ki őt nagy és korszakalkotó tanulmánya útján Szíriába és Palaestinába követte. Ennek az égaljnak hatása alatt képződtek azok az életteljes színek, melyekbe Renan Jézus ifjúsága vázolásánál ecsetét mártotta; itt, a Libanon tetején, egy maronita kunyhójában készült el könyve. Itt olvasta fel a nagy mű első lapjaít nővérének, ki azokat másolta és szellemes megjegyzéseivel csiszolgatta. A malaria mindkettőjük életét komolyan fenyegette: Renan szerencsére fölgyógyult, de nővére áldozatul esett. A halott emléke sokkal szentebb volt Renan előtt, semhogy bármit is közzétett volna róla. Ez írói egyéniségében teljesen aristokratikus vonásra mutat. De a Jézus környezetében levő nők festésében valami szelid, elegikus emlék csillan meg szeretett elhunyt nővérére. Ugyanaz a szent gloria, mely a Renan és anyja közötti viszonyt sugározza be. Mindaz, a mi e nagy sceptikusban ideális, e két nőalakból veszi forrását. De van még egy harmadik is. Noéminek hívták Renan ifjúkori szerelmét. Szép volt e lányka, sokkal szebb és kedvesebb, semhogy a

világ durva érintését elviselhette volna. Meghalt, elhervadt korán, mint a letört virág. Renan inkább csak sejteti velünk, hogy miért és hogyan, de nem mondja határozottan. Egyetlen leányát, ki később született, utána szintén Noeminek nevezte el. Ezek a tündöklő nőalakok Renan sensualismusára is rányomtak bizonyos tiszta, szűzies, intellectualis bélyeget. Az «Ewig weibliche» nála is az az örök tiszta forrás, az a titkos belső erő a világegyetemről való képzetében, a mi Göthénél volt.

A nőnem ezen philosophikus felfogásának merész és eredeti irányát jellemzi az a néhány sor, melylyel a «Szétszórt levelek» című művében szól önmagáról. «Érzelmekben — úgymond — háromnegyedrészen nőies vagyok. Ha volna lélekvándorlás, mint nő szeretnék újra születni, női hangon beszélni, mint nő gondolkozni, mint nő szeretni, mint nő imádkozni; szeretném látni és megérni, milyen igazuk van a nőknek. Igaz, hogy a nőknél sohasem lehet teljesen megkülönböztetni, mi bennök az isteni és mi ered az ördögtől; szüziességök néha sublimált érzékiség, szemérmességök a kaczérság csúcspontja. De úgy, a mint vannak, elragadók.»

Gyönyörű harmóniával tetőzik be ezt az életfelfogást a «Revue des deux mondes»-ban megjelent «Souvenirs d'enfance et de jeunesse»-ben is azok a szavak, melyekkel végrendeletét befejezi. «Attól a jó szellemtől, mely annyiszor vezetett, gyámolított, megvigasztalt, nem kívánok semmi egyebet, mint szelíd és hirtelen halált a nekem rendelt órában, legyen az közel vagy messze. A stoikusok azt mondják, hogy még a phalarisi bika testében is boldogan lehetett élni. Ez túlzás. A fájdalom lealacsonyít, megaláz, káromlásra ösztönöz. Az egyetlen elfogadható halál a nemes halál, mely nem pathologiai esetlegesség, hanem óhajtott vég. A halál a csatatéren a legszebb mindenek között, de vannak még más dicsó halálnemek is. Ha például én néha óhajtani

tudtam, hogy senator legyek, csak azért történt, mert azt hittem, hogy ez a mandatum talán szép alkalmakat fog nyújtani arra, hogy az ember magát megölesse vagy lelővesse — oly módjai az enyészetnek, melyek sokkal többet érnek a hosszú betegségnél, a mely az embert lassan és fokozatos megsemmisítéssel öli meg. Legyen meg Isten akarata. Ezen túl nem fogok semmi nagyot remélni többé. Meglehetősen látom mindazt az igazságból, a mit az emberi szellem fejlődése jelen pillanatában láthat.»

«Vigasztalhatlan lennék, ha az elgyengülés azon periodusait kellene átélnem, melyekben az ember, ki erővel és erénnyel bírt, már csak árnyéka s romja önmagának, s a melyekben gyakran az ostobák nagy öröme azzal foglalkozik, hogy elpusztítsa azt az életet, melyet fáradságos munkával épített meg. Egy ilyen életkor a legrosszabb ajándék, a melyet az istenek adhatnak az embereknek. Visszavonom a blasphemiákat, melyeket az utolsó óra gyöngeségei szájamba adhatnának az örökkévaló ellen. Az a létel, a mely nekem adatott, a nélkül, hogy kértem volna, rám nézve jótétemény volt. Ha felajánlanák nekem újból, halával fogadnám. A század, melyben éltem, valószínűleg nem volt a legnagyobb, de kétségenkívül a legkellemesebb hírében fog állni. Hacsak tán utolsó éveim nem tartogatnak valami különösen kegyetlen fájdalmat számomra, úgy csak köszönettel fogok tartozni, ha az életnek bucsút mondok, a jó kútfejének (la cause de tout bien) azért a gyönyörű sétéért, melyet a valóságon át (à travers la réalité) tennem szabad volt.»

A kétely és megnyugvás, a tagadás és rajongás sajátságos kettőssége az, a mi a renanizmus világnézetében új, érdekes és megragadó. Ez a lélekállapot a modern gondolkodás igazi tökére, a kor műveltségének tipikus kifejezése, úgy a mint az a század eszméinek és küzdelmeinek forrongó kohójában megüledett. «Nincs Isten — és Renan az ő prófétája» —

ebben a röpke szóban jellemezte a francia elmésség azt a látszólagos ellenmondást, mely az ész és kedély tört accord-jában egy halvány resignatio és kifejezhetlen sóvárgás méla-ságával rezgett össze. De e kettős természet, ez ellenmondás magasabb megoldást nyert Renannál a humanismus megtisztult bölceletének és a történet-philosophiai felfogásnak azon az objectiv magaslatán, melyre az emberi civilizatiók nagyszerű látványa juttatta el őt, a bölcelkedő semitologot, azon a fenséges ösvényen, mely a hanyatló pogányság romjain, az izlam világa fényes csodáin, az arab philosophia mysticismusán, az őskereszténység és zsidóság magas szellemi culturáján, a buddhismus és a hindu vallás-philosophia mély szemlélődésein át- meg átkalauzolta. A benyomások ezen gazdagsága megtermékenyítette Renannak még skepsisét is és nem engedte azt a meddő lelkek azon üres szellemi hüvelyévé válni, melynek száraz tartalmatlansága a Schopenhauer-Hartmann-féle nihilo-pessimismus világfelfogásában kísért.

Sokat vitatkoztak a felett, vajjon Renan derült életnézete igazi, vagy pedig csinált volt-e? Jogositva volt-e azt írni magáról, hogy a föld alig hordozott boldogabb embert nálánál? A katolikusok nem tartották lehetségesnek, hogy egy ember, ki annyi lelket taszított töprengésekbe és kételybe, a ki annyi hitet megtört, annyi szívet ejtett aggodalomba, szóval a kinek életén szerintük bizonyos meghasonlás kellett, hogy végig vonuljon, lelkiismeretében nyugodt, derült és életvidor lehessen. Lemaitre, Renan jelleme és vonásának «Contemporains» czímű művében egész fejezetet szentel s azon következtetésre jut, hogy derültsége természetes skepsisével jól összeférhető volt. Talán mindennél jobban érdekelhet, minő kulcsát adja ennek a hangulatának az, a ki legilletékesebb ebben tanúságot tenni, t. i. maga Renan.

Egy 1885-ben tartott banketten mondott beszédében e pontban így jellemzi magát a mester:

«Én is lesujtottam néhány földalatti, meglehetősen gonosz fenevadat. Jó torpedó voltam a magam módja szerint. Néhány villamos útést mértem azokra az emberekre, kik jobban szerettek volna aludni. Ez okból, habár testileg időnek előtte kimerülve, mint a tengerészek, én is megőriztem aggkoromig a gyermek vidámságát s a megelégedés különös könnyűségét.»

«Egy kritikus nem rég azt állította rólam, hogy engem a philosophiám kényszerít mindig szomorúnak lennem. Szememre lobbantotta, mint képnutatást, jókedvemet, melynek valódi okát nem birta felösmerni. Nos, én megmondom önöknek az okát.»

«Elégedett vagyok, először mivel igen keveset szóraztam, a míg fiatal voltam még. Megőriztem képzelődésemnek egész frissességét. De azután elégedett vagyok még, s ez még komolyabb ok, mivel bizonyos vagyok arról, hogy életemben jól cselekedtem. Úgy van, erről egészen biztos vagyok. Jutalmúl ezért nem kívánnék egyebet, mint hogy még egyszer elől kezdhessem. Csak egyről panaszkodom s ez az, hogy tiz évvel öregebb vagyok, mint kellene.»

«Nem a tudományok embere vagyok; a nép embere vagyok. Pórok és tengerészek névtelen hosszú sorának vagyok végpontja. Élvezem gondolkodásuk szerény eredményeit s hálás vagyok a szegény emberek iránt azért, hogy intellectualis korlátoltságuk által annyi élvezetet szereztek nekem.»

Idéztük Renan szavait, melyekkel czáfolja azokat, a kik összeférhetlennek tartották optimismusával a világról és az emberi történelemről való felfogását, kora társadalmáról és a jövődőről alkotott eszméit. S igazat kell neki adnunk abban, hogy az irataiban lépten-nyomon refrainként visszacsengő «vanitatum vanitas» voltaképp épp oly közel áll a keresztény pessimismus világtól elzárkozásához, mint a pogány Epikur gondtalan életbölcseletéhez.

De Renan egyúttal telivér francia, s mint ilyenben, nem hiányzik benne a «poseur» bizonyos árnyalata sem. Talán kissé sokat is beszél magáról; de ki venné ezt rossz néven ama mesteri sorokért, melyekben önmagáról szólva, egész tárházát nyitja meg az élet és az emberek mély ismeretének?

«Hibáim közé tartozik — úgymond — a túlságos engedékenység a szóbeli érintkezésben, a mely igen gyakran vált reám nézve kellemetlenné. A, pap mindenbe beleviszi a maga szent politikáját: a mit mond, abban sok a conventionalis. Ez irányban én is pap maradtam s ez annál balgább dolog, mivel sem nekem, sem nézeteimnek nem vált hasznára. Irataimban absolute becsületes vagyok. Nemcsak hogy sohasem mondtam olyant, a mit nem gondolok, de a mi ritkább és nehezebb, mindent elmondtam, a mit gondolok. De társalgásomban és levelezéseimben sajátságos gyöngéim vannak. Szinte sohase mondok ellent, s kivéve oly személyeket, kikkel szellemileg rokonnak érzem magamat, mindenkinek azt mondom, a mi véleményem szerint neki kellemes. Igénytelenségem a társasághoz tartozó emberekkel való érintkezésben leírhatatlan. Beszédbe ereszkedem velök, belesülök, fennakadok s utóljára az ügyetlenségek egész labirintusába bonyolódok. Neveltetésemnél fogva túlságos udvariasságra, a pap udvariasságára bírván hajlandósággal, talán igen nagyon igyekezem kitalálni, a mit a velem értekező hallani óhajt. Ha valakivel társalgok, egész figyelmem arra irányul, hogy gondolatait megsejtssem s azokat neki fölös mennyiségű szeretetreméltósággal föltálaljam. Összefügg ez azon nézetemmel, hogy igen kevés ember áll oly objective szemben saját gondolataival, hogy meg ne sértenők azzal, ha mást mondunk nekik, mint a mit gondolnak. Csak oly emberekkel folytathatok feszélyezetlenül eszmecserét, kikről tudom, hogy nincsenek előre megalkotott véleményeik s a jóakarató világirónia álláspontján állanak.»

«Ha levelezésemet halálom után közzétennék, reám nézve az nagy szégyen lenne. Levelet írni nekem tortura. Teljesen értem, hogy valaki virtuoz marad tíz vagy tízezer ember előtt. De *egy* előtt? . . . Mielőtt írnék, habozom, utána gondolkodom s igen gyakran elalszom ezen.»

«Csak látni kell ezeket a nehézkes, nyakatekert, unalomban kiizzadt leveleket, hogy rögtön észrevegye az ember, hogy mindez a félálom meredtségében jött létre. Ha aztán még egyszer keresztül olvasom, a mit írtam, úgy találom, hogy a dolog nagyon gyöngye s hogy abban sok olyat mondtam, a miről teljességgel nem vagyok bizonyos. Kétségbeesésemben azonban bezárom leveletem s azon tudattal viszem a postára, hogy valami nagyon nyomorúságos dolgot tákoltam össze.»

Milyen véleménye lehetett vajjon ezek után e mindenben abszolút szellemnek az irodalomról, mely végső elemzésben szintén csak az emberi szív, az emberi elme prostitúciója? Mondjuk ki nyíltan, Renanban, kinek önvallomásai pedig szent Ágostonéival vetekednek s Rousseauéinál őszinte igazságban hasonlíthatlanul magasabban állanak, a bölcsész sajtóságon feddi el az író. A modern interview ostromát természetesen Renan sem kerülhette ki, s bár a psychologus és jellemrajzíró nem becsülheti túl azokat a megnyilatkozásokat, melyekben a nyilvánosság elé ránczizálva szólaltatja meg a sajtó szócsöve a kor szellemi tekintélyeit: néhány önvallomása Renannak, melyeket a hírhedt francia interviewer, Huret kérdéseire, az újabb irodalmi eszmeáramlatok felől kérdezettve, tett, mégis jellemzők egyénisége megítélésére.

Igy a modern irodalom felől kérdezettve, a zsidó nép eredete történetének nagynevű szerzője inkább egyénileg érdekes, semmint tanulságos választ adott.

«Mítsem tudok erről szólni — mondotta volna Renan. Ezekben a dolgokban rémitően járatlan vagyok. Ha kötelességemnél fogva kénytelen volnék a jelenkori irodalomról nyilatkozni, legalább hat hónapra volna szükségem, hogy magamat csak némileg tájékoztassam. S ha ekkor kész volnék, valószínűleg még további két évre volna szükségem, hogy körülnézzem magamat s megpróbáljam a jelenkori dolgok iránt érdeklődni. Példának okáért igen szeretnék regényeket olvasni s valószínűleg jól tölteném azzal időmet, de kérdéseire — szólt szerényen kérdezőjéhez fordulva — ma valóban nem tudok felelni.»

Valószínű, hogy Renan e szavaiban némi túlzás van, legalább Huret maga bevallja, hogy Renan irodalmi tájékozottsága sokkal nagyobb volt, semmint szavaiból ki lehetett venni. Racine és Voltaire mellett, kinek leveleit égis magasztalta, dicsérőleg emlékezett meg oly modern költőkről is, mint Sully Prudhomme, Leconte de Lisle; Zoláról pedig találoan jegyezte meg «Mouret abbé vétkében», hogy mily hosszadalmas, bár kétségtelenül kiváló erő. Száz oldalt használt a «Paradon» leírására, holott Renan szerint tíz is elég lett volna. Egészen categorikusan nyilatkozott ellenben Renan bizonyos irodalmi divatokról, melyeket Huret philosophiai evolutiókra akart visszavezetni. «Irodalmi divatok . . . gyerekség, úgymond; két év múlva senki sem gondol rájuk.» A symbolistákról és naturalistákról pedig ezt a maró szót használta: «Gyermekek, kik a hüvelyküket szopják.»

Egészen véve azonban Renanban sokkal elevenebb volt az ítélet dialectikája, semhogy erős meggyőződései lehetek volna bármely kérdésben, annál inkább, hogy irodalmi iskolákhoz szegődött volna. Eszmélődésében a tagadás szelleme volt az első láncszem, a kételyé az első kapocs, melylyel a dolgokat és tárgyakat értelme körébe belevonta. Kétkedett — igazságszeretethől, s lelkének tragikuma volt, hogy

nem talált igazságot, a mely kielégítette volna a positivitás körében. Nem csinált titkot abból sem, hogy a «profanum vulgust» megvetette. Látta az úgynevezett «irodalmi sikerek» problematikus tényezőit, a tömeg tetszése változó szeszélyeit. Ő, az eszmény embere, kevésre becsülte a múló formákat, melyeknek tartalmat csak a gondolat ad. Ezért nem vegyült bele az irodalmi eszmeharczba, mely nem az igazság lényege, hanem csak annak kifejezési módja körül folyt, mellőzve azt, hogy egész szellemi organismusa nem arra volt berendezve, hogy párttusát vezessen. És itt az oka annak is, hogy a politikai pályán nem volt Renannak szerencséje. Már 1869-ben keresett képviselői mandátumot, s nem volt sikere azon későbbi törekvésének sem, hogy a senatusba bejusson. Azon politikusokhoz tartozott, kik hittek a napoleoni caesarismus szabadelvű császársággá vedlése lehetőségében. De ezt a felfogását ép oly kevéssé tudta a közvélemény által elfogadtatni, mint barátja és elvtársa, Jerome herczeg. A francia választók bizalmatlanságát egyikök sem tudta megtörni. Ennek folytán Renan lemondott a politikai szereplésről s egészen tanulmányainak szentelte magát. De az ultramontanismus sötét gyűlölete mindenüvé követte, s alkalmat vett magának Napoleon herczeg egy hírhedt nagypénteki hurka-dinerjének odiumát is Renanra tolni, holott kiderült, hogy ebben a liberalis irányú lakomában senki sem gondolt a katholikus vallás megsértésére.

A politikai campagne-ban szenvedett vereségeit Renan, joggal-e vagy nem, a Gambettisták agitatóinak tulajdonította. Ez indította arra, hogy megírja «Caliban» című satyrikus drámáját, mely a lyrai és politikai phantasia sajátságos keveréke. Főalakjában állítólag magát Gambettát állította gúnnya céltáblájául. De máskülönb is működött a színműírás terén. A «nemi-i pap», a tárgyát a francia forradalomból merített «Jouarre-i apátnő», a «L'Eau de jouvence»

stb. ily irányú tevékenységének legbecsesebb emlékei, ámbar nem annyira a színpad gyakorlati ismeretével írvák, mint inkább drámai olvasmányok.

A nagy tudós már hosszabb idő óta szivbajban szenvedett, de állapota legutóbbi Bretagne-ban tartózkodása alatt vett fenyegető fordulatot, ez év július havában. Családja visszavitte Párisba, a Collége de France-ban birt lakására, szeptember 18-án, de már az úton tartottak a catastrophától. Halálsejtelmektől meglepetve, még intézkedéseket tett irodalmi hagyatéka rendezése tárgyában. «Izrael történetének» negyedik és utolsó kötete, melyet a nyáron át javítgatott, teljesen készen és kiadója kezében van s deczemberben várja megjelenését. «Emlékiratai»-ról azonban úgy rendezkedett, hogy azokat csak öt év múlva tegyék közzé.

Családja odaadó gondozásának egyideig még sikerült Renant a látszólagos javulás útjára hozni. Naponta tett rövidebb sétákat. Egy ily alkalommal azonban meghült a jeles tudós és betegsége még tüdőgyuladással is complicálódott. Papot azonban nem fogadott halálos ágyánál. Özvegyet, egy fiút s egy férjnél levő leányt hagyott hátra. Tisztelői megpendítették az eszmét, hogy a francia nemzet államköltségen temettesse el Renant, a ki után vagyon nem maradt, mert a speculációhoz nem értett, s hamvait Victor Hugó mellé, a Pantheonban helyezze örök nyugalomra. Az erre vonatkozó indítvány megítélésével a kamara összeülése után Lockroy-t bízták meg.

Nagy és mély a megilletődés, melyet a század ez egyik legjelentékenyebb tudósának és gondolkozójának halála egész Európa művelt közönségénél, sőt még ellenségeinél is keltett, mert Renan igazi mintaképe volt a tudósnak. A tudomány úttörője volt már akkor, mikor az abbé és alumnus csuháját viselte s a tudomány és haladás bajnoka maradt utolsó lehelletéig. Mesteri tollát kezéből csak a halál csavarta ki.

Mint akadémiai szónokot Renant a legjobbnak tartották. «Ő mindenütt első» — mondotta volt róla egy ízben Leconte de Lisle. Magas kora daczára még folyvást foglalkozott nagyszabású irodalmi tervekkel. Bréhaut szigeten, hol rendes nyaraló helye volt, a lakosok tiszteletére bankettet rendeztek. Köszönő szavaiban többek közt ezeket mondta Renan: «Higyjék el nekem, ha még sokáig élnék is, elég tennivalóm volna; oly munkaterveim vannak, melyek három-négy emberéltre elégségesek. Szeretném megírni a francia forradalom történetét, a mely oly hangon lenne tartva, a milyen egy ritka nagy lázrohamot megillet s alapvető munka lenne. Szeretném megírni Athen történetét, a tudomány és szabad gondolkodás történetét, melyben elmondanám, mi módon sikerült az embereknek egyet-mást megtudniok arról, hogyan fejlett ki a világ. Bretagne történetét is szeretném megírni legalább hat kötetben. Szeretnék khinaiul tanulni s kritikailag megvilágítani minden kérdést, mely a khinai történetre és irodalomra vonatkozik. Mindebből semmit sem fogok véghezvinni. De mit tesz az? Véghez viszik mások és jobban fogják megcsinálni, mint én. Én véghez vittem azt, a mire legtöbb súlyt fektettem, s talán marad még egy pár évem, hogy még egy kissé szórakozhassak is.»

Ezt a vágyát csak részben látta megvalósulni Renan. De azt megérte, hogy a civilisatió vezérnemzete a tekintély areopag-székébe emelte a szerény tudóst, a honnan oraculum-szerű igéit áhitattal leste Európa az emberi gondolkodás minden nagy actualis kérdésében, a melyet az események szőnyegre hoztak. És Renan ítéletei mindig a tiszta bölcsesség quintessentiáját tartalmazták, azét a bölcseséget, mely a tudás és tapasztalat átszűrt eredményeiből képződött, mely fenséges harmoniájából nem engedte magát kizavartatni semmi előítélet, semmi szenvedély által és sohasem kapkodott léhán a divatos jelszavak hangzatos frázisai után.

Sirja fölé oda lehet írni, a mit ő akart: «A mivel mindig bírtam, az az igazság szeretete volt; óhajtom, hogy síromra (vajha a treguier-i kolostor falai között lenne az, de a kolostor az egyházé s az egyház, elég igazságtalanul, nem akar tudni rólam) — óhajtom, mondom, hogy síromra azt írják: «veritatem dilexi!»

«Igen, szerettem az igazságot; kerestem, követtem, bár-hova szólított, nem gondolva a keserű áldozattal, melyet reám rótt. Széttéptem a legdrágább kötelékeket, hogy neki engedelmeskedjem, s bizonyos vagyok abban, hogy jól tettem. Senki sem ismeri a világrejtély megoldását s a végtelenséget, mely magába zár; nem lehet megfognunk, nem lehet formula-szorítanunk; de van egy, a mit ismerünk: s ez a szív becsületessége, az igazság iránt való odaadás s az áldozat öntudata, melyet érte hoztunk. Ez öntudatról szilárd és emelt homlokkal fogok a végítélet napján tanúságot tenni. Ebben Bretagne fia voltam.»

A MODERN MŰVÉSZET BÖLCSELETE.

— Második és befejező közlemény. —

IV.

(Az új művészet előharczosai. — Courbet. — A realistikus irány. — A realistikus irány technikája. — A rajz. — A rajz fejlődése. — A szín. — A színfelfogás fejlődése. — Az elrendezés régibb elvei. — A technika fejlődésének törvénye.)

A negyvennyolczas évek forradalmi után kettős erővel keltek birokra az új eszmék a régiekkel. A küzdelem azonban nagyon egyenlőtlen fegyverekkel folyt s a liberalis eszmék diadala általánossá lön. A művészet nagy mezeje ekkor hasonlatossá lett egy virágos kerthez, melyben az égiháború elmúltával egymásután bontják ki a virágok színes kelyheiket.

A hol a szabad eszmék *geniusa* félszázad előtt útra-kelt, ott termett meg a korszellemnek megfelelő új művészet is: Franciaországban.

Itt sem ment előkészület nélkül. Emlékeznünk kell *Champfleury* és *Courbet* küzdelmeire, miket az avult aesthetika lovagjaival kellett vívniok; amaz az irodalom, ez a festészet terén.

El kell ösmernünk, hogy mindkét újító a harc hevében túlságokba esett. De épp e túlságok s a belőlük fejlődött eszmeharczok vetették meg alapjait ama széles iránynak, mely később oly szépen fölvirágozott.

Előnyére vált ez ádáz küzdelemnek, hogy az új eszmék